

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

VÁLTOZÓ IDENTITÁSOK MUNKÁSNŐK ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉSEIBEN

Munkásnő: a szóhoz kapcsolódó képzetársításainkban gyakran jelenhet meg a nehéz fizikai munkát végző, korán megöregedett proletáraszony képe. A test társadalmi jel. A női test nagyobb társadalmi ellenőrzés alatt áll, mint a férfié. A fokozott ellenőrzés igénye elsősorban a nők reprodukciós szerepeiből fakad. A segédmunkát végző nő testét Samuel Compers már a XX. század elején a fizikai munkától idejekorán elhasználódottnak, ezért számalomra méltónak ábrázolta: „A látványt, melyet nyújt, midőn mezítláb végzi igáslóhoz méltó munkáját, [...] aligha lehet fényképen híven megörökíteni [...]. Széles lábainak talpa olyan kérges, mint a disznóbőr, mely utazómálháinkat borítja. [...] Majdnem térdig csupasz lábszárait öszvérhez hasonló módon emelgeti, óvatos, de biztos lépéssel, amint fölfelé halad egy deszkán vagy gerendán. Púpos a derék táján, fejét nem túlságosan tiszta, de többnyire élénk színű kendő borítja.”¹

A fizikai munkát végző nők többszörösen is marginalizált helyzetben vannak a társadalomban. Alacsonyabb bérért dolgoznak, mint férfitársaik, és mivel fizikai erejüket bocsátják áruba, az idő múltával egyre nehezebben képesek megfelelni a nőkkel szemben támasztott normatív alapú társadalmi elvárásoknak. Ezek legfontosabb eleme, hogy a nő teste legyen nőies, vagyis „szép”.²

A munkásnők között is a legkiszolgáltatottabbak közé tartoznak a faluról a nagyvárosba bevándorló és ott fizikai munkásként megkapaszkodni vágyó, képzetlen fiatal nők. Az, hogy egy nagyipari munkahelyre bekerülhetnek, ott egészséget próbáló munkakörülmények között nehéz fizikai munkát végezhetnek, egyenlő a mindennapi biztos anyagi túléléssel a nagyvárosban. Így érzik közülük többen annak ellenére, hogy a nagyvárosban sem gyökértelenek, hiszen gyakran számíthatnak már korábban betelepült rokonaik, barátnök segítségére.

A fiatal, képzetlen nők számára a munkavállalás hagyományosnak tartott útjaival (cseléd, mosónő, takarítónő) szemben a nagyipari bérmunkavállalás elsősorban azért lehet vonzó, mert tisztességesnek tartott, hosszú távon biztos kereseti lehetőséget jelent. A képzetlen ipari munkaerő iránti kereslet a fizikai segédmunkát végző munkásnők számára is felcsillantja azt a lehetőséget, hogy bár a társadalom peremén, de sikerülhet nekik hosszú távon megkapaszkodni a nagyvárosban.³

1 Samuel Compers: A budapesti malterhordónő és munkatársai. In *Magyar munkásszociográfiák. 1888–1945.* Szerk. Litván György. Budapest, 1974, Kossuth, 169. o.

2 Kende Anna: Testazonosság és identitás. A különböző testfelfogások szerepe az önellégadásban. In *A test társadalmi jelentéseiről és diskurzusbeli szerepéről: Test – beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről.* Szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc. Budapest, 2002, Új Mandátum, 61–83. o.

3 Történetükkel részletesen foglalkozik Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Budapest, 1983, Magvető.

Köztudott, hogy Magyarországon a nők a második világháború után vállaltak először tömegesen bér munkát az iparban, de a korszak segédmunkásnőinek társadalomtörténete nem csak makrotársadalmi szempontból érdekes.⁴ A szocialista időszak hivatalos propagandájának gyakori szereplői voltak a munkásnők, mert egyszerre tartoztak két az ideológia szerint privilegiált csoporthoz: munkások voltak és nők. A bőséges sajtóbeli és levéltári források – melyeket elsősorban a hivatalos elvárásoknak megfelelően írtak – nem adnak kielégítő választ arra a kérdésre, hogy milyen volt a munkásnők számára az az időszak, amikor a propagandában kiemelt helyet kaptak, ugyanakkor mindennapi életükben alig-alig történt változás. A magánélet írott forrásainak hiánya miatt annak megismerésére, hogy a munkásnők miként viszonyulnak egykori helyzetükhöz vagy a korszak hivatalos diskurzusában fontos szerepet betöltő nőkkel kapcsolatos kérdésekhez, legalkalmasabbnak az interjúkészítés tűnik.

AZ INTERJÚKÉSZÍTÉS MÓDSZEREIRŐL

Tanulmányom életútinterjúkon alapul,⁵ amelyeket egy női segédmunkásbrigád tagjaival – és munkatársaikkal, főnökeikkel – készítettem, akiket a szocialista rendszerben, 1970-ben Állami Díjjal tüntettek ki. Őket a korszak hivatalos beszédmódjában egyrészt egységesnek tartott társadalmi csoport tagjaiként, „fizikai munkásnőként” ábrázolták, másrészt egy speciális, politikai alapokon szerveződő közösség, egy szocialista brigád tagjai is voltak. Évtizedekig ugyanabban a műhelyben dolgoztak, és valamennyien segédmunkát végeztek.

Az interjúk készítésekor részben a Gabriele Rosenthal által kidolgozott, Magyarországon is alkalmazott módszert követtem, mivel interjúalanyaimat arra kértem, hogy elsősorban egykori gyáruk és állami kitüntetésük kapcsán meséljék el élettörténetüket.⁶ Annyiban viszont eltértem Rosenthal módszerétől, hogy az interjúalanyok személyiségétől függően nem mindig vártam meg, hogy végigmeséljék az élettörténetüket, hanem egyes eseményeket újra és újra elbeszéltettem velük, szinte erőltetve a számomra érdekesnek tűnő részletek többszöri megismétlését. Így az ismétlések közti különbségek is elemezhetővé váltak.⁷

A csoport tagjai más munkásnőkhöz képest abból a szempontból számítanak különlegesnek, hogy megkapták a szocialista időszak legmagasabb szintű állami kitüntetését. Így egy

4 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 225. o.

5 A felhasznált interjúk a birtokban vannak.

6 Gabriele Rosenthal módszerének magyarországi alkalmazására lásd például Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutakozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest, 2002, Múlt és Jövő; Kovács Éva–Melegh Attila: „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is”. Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország, Ausztria háromszögében. In *Diskurzusok a vándorlásról*. Szerk. Sík Endre, Tóth Judit. Budapest, 2000, MTA Politikatudományi Intézete, 93–154. o.

7 Ez a módszer hasonló ahhoz, amelyet Lutz Niethammer és kutatócsoportja alkalmazott az egykori keletnémet tartományokban készített interjúknál, lásd Lutz Niethammer–Alexander von Plato–Dorothee Wierling: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin, 1991, Rowohlt. Az interjúról mint forrásról lásd Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz, 88–94. o.; Hanák Gábor–Kövér György: Biográfia és oral history. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet, 92–101. o.; Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 128–145. o.; Tóth Eszter Zsófia: Klió és az oral history. *Múltunk*, 2000. 3. sz. 165–177. o.; Kövér György: Források, értelmezések, történelmek. In uő: *A felhalmozás éve*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 384–393. o.

pillanatra a valóságban is privilegizált helyzetbe kerültek, a politika közvetlen munkatársaik közül is kiemelte őket. A munkahelyi kötődés vagy a kitüntetéssel kapcsolatos élmények éppúgy észlelhetők az elbeszélések által teremtett narratív struktúra identitásképző tényezőiként, mint a korabeli propaganda által kevésbé hangsúlyozott lakóhelyi vagy fogyasztási cikkekhez kapcsolódó identitások. A különböző identitások más-más hangsúllyal szerepelnek az egyes időszakok ábrázolásaiban éppúgy, mint az egyes brigádtagok elbeszéléseiben. Nemcsak kitüntetett brigádtársaikhoz, a műhely „kollektívájához” vagy az időközben csödbe ment gyárhoz kötődtek, hanem lakóhelyükhöz vagy a kitüntetéshez járó jutalomból megvásárolt Trabanthoz is. Az elbeszélések szerkezetét átszövő sokféle kötődés kiemelésével és elemzésével érthetőbbé válhat számunkra, hogy milyen értékek voltak fontosak a munkásnőknek a háborút követő évtizedek mindennapjaiban.

Bár a makrotársadalmi mutatók szempontjából a brigád tagjai hasonló képet mutatnak, életútjuk egyéni ábrázolásakor mégsem csak közös identitásformáló tényezőket hangsúlyoznak, hanem egymástól eltérőeket is. Egyszerre több olyan csoporthoz tartozóknak is érzik magukat, amelyek nem társadalmi mozgalmakhoz kötődnek. Identitásuk változó arcaiból itt csak néhánynak a felvillantására vállalkozom. Az elemzésben nemcsak a velük készített életútinterjúimat használtam fel, hanem azokat az egykori újságcikkeket is, amelyek identitásuk egy-egy elemével kapcsolatban a hivatalos beszédmód normatív jellegű elvárásait közvetítették számunkra.

Az interjúzás során a csoport egyes tagjaihoz úgy jutottam el, hogy szinte kézről kézre adtak (*snowball*-módszer). Ezt a módszert elsősorban stigmatizált csoportok interjúzásakor szokták alkalmazni, mivel ezek nehezen engednek maguk közé „idegent”, jelen esetben az interjúkészítőt. A rendszerváltás utáni Magyarországon – minden politikai felhang nélkül – úgy tűnik, hogy a gyári munkásnők stigmatizált csoportot képeznek. Azzal az indokkal kerestem fel őket, hogy egykori gyáruk történetét akarom megírni, és elsősorban a gyárral kapcsolatos emlékeikre vagyok kíváncsi. Mindenkiel többször készítettem interjút, brigádtalálkozót szerveztem nekik. Voltak, akik – belemelegedve a beszélgetésekbe – egyre felszabadultabban sztoriztak, meséltek, és már nem csak a gyárról. Az egy csoporthoz tartozók meginterjúvolása azzal a többletlehetőséggel is járt, hogy ugyanazokat a történeteket többen is elbeszéltek, így a történeteket több nézőpontból is elemezhettem. Készítettem csoportos interjúkat is házaspárokkal és testvérpárokkal. Ennek az eljárásnak az a legnagyobb előnye, hogy a bekapcsolódó beszélgetőtárs újabb és újabb történetek felidézését segíti elő, néha már egymás szájából veszik ki a szót. Az interjúzás ebben a formájában nem zárul le úgy, mint a klasszikus életútinterjú elkészítésekor, amikor az interjúalany történeteinek elbeszélésében eljut napjainkig. A meginterjúvoltak három generációhoz tartoznak: a legidősebbek a húszas évek elején születtek budapesti vagy vidéki munkáscsaládokban. A középnemzedék tagjai 1927–1934 között születtek, mindannyian falusi vagy tanyasi, földművelésből élő, sokgyermekes családban. A harmadik, legfiatalabb nemzedékhez tartoznak az 1940 körül születettek, akik többnyire a segédmunkásnők közvetlen főnökei voltak a gyárban, és budapesti munkáscsaládokból származnak. Az elbeszélte történetek időhatára visszanyúlik a legidősebbek szüleiig, és elér egészen napjainkig. Identitásképző történeteik közül e tanulmányhoz többnyire olyanokat választottam ki, amelyek már a szocialista korszakhoz kötődnek, azon belül ahhoz az időszakhoz, amikor már férjnél voltak, és segédmunkásnőként dolgoztak egy nagyipari munkahelyen.

„MUNKÁS KOCSITULAJDONOSOK” – FOGYASZTÁSI CIKKEK MINT IDENTITÁSKÉPZŐ TÉNYEZŐK

A fogyasztási cikkeknek a szocialista időszakban is volt identitásképző szerepük.⁸ A korszak hivatalos beszédmódjában maga a párt és az állam jelent meg úgy, mint a magasabb életszínvonal biztosítója. Ennek a kezdetét a korszak propagandájában az 1959-es évhez szokták kötni, amikor az MSZMP VII. kongresszusán meghirdették az új életszínvonal-politikát.⁹ A hatvanas-hetvenes évek hivatalos diskurzusának fontos eleme a „szocialista ember” és a „kispolgári mentalitás” szembeállítás is, amely olyan hivatalosan generált sajtóvitákban öltött testet, mint például az életmód-vitasorozat, amelyben a hozzászólók normatív keretben értelmezték, hogyan illene viszonyulni a szocialista embernek az olyan szimbolikus fogyasztási tárgyakhoz, mint az autó, a hétvégi ház, a telek, a varrógép vagy éppen a frizsider.¹⁰

Úgy tűnik, hogy interjúalanyaim élettörténeteik elbeszélése során más és más fogyasztási cikkek tulajdonítanak szimbolikus jelentőséget: van, aki a hármashatár-hegyi teleknek, más a típus konyhabútornak vagy éppen a több nemzedéket kiszolgáló parasztháznak. Az elbeszélések közül, amelyekben interjúalanyaim újra- és újraértelmezik tárgyakhoz fűződő viszonyukat, részletesen azt elemzem, amelyből kiderül, hogy milyen identitásképző szereppel bírt egy Trabant a brigád egyik tagjának életében. Az asszony a Trabant vásárlásakor, 1970-ben meősként dolgozott. Huszonnég és húszéves fiait férje 1968-ban bekövetkezett halála után egyedül nevelte. Éva¹¹ szívesen ábrázolja magát érdekérvényesítőként elbeszéléseiben. Szívesen emlegeti, hogy a konfliktusok megoldása végett néha még az igazgatóhoz is felment. Éva ez idő tájt konyba csavarva hordta a haját, ami a műhelyben divatosnak számított. A brigád közös mulatozásairól készült fényképeken többször látható központi szerepben, amint énekel, vagy a kör közepén táncol.

1971-ben Éváról és új autójáról fényképes riportot közölt a gyári újság.¹² A cikk alapvető célja az volt, hogy sikeres asszonyt ábrázoljon, aki munkásként az elsők között tudott autót vásárolni a gyárban. Az újságíró „barátságos mosolyú, kedves asszony”-ként jelentette meg Évát, aki egy „nevezetes kis kollektíva tagja” volt, amely „kiváló munkásnőket nevelt ki”. A cikk szerint nemcsak azért számított sikeresnek, mert egy kitüntetett szocialista brigád tagja volt, hanem azért is, mert éveken keresztül párt-alapszervezeti vezetőségi tagként és szakszervezeti műhelybizalmiként dolgozott. Az újságíró kiemelte, hogy a gyárban szóbeszéd tárgya, hogy „van nálunk egy munkásasszony, aki mindennap a saját Trabantjával jár be dolgozni”. A cikk azzal zárult, hogy Éva az újságíró kérdésére megfogalmazta, mi az a három dolog, ami a legfontosabbnak számít az életében: „a munka, a család, meg a kocsi”. A cikk, bár csak utalt rá, olyan szerepekben jelenítette meg Évát, amelyek leginkább egy olyan nőre illelenek, akit a korszakban emancipálnak tartott a környezete. A munkások közül majdnem el-

8 A mindennapok történetéhez kapcsolódó önálló kutatási irányzat Németországban a fogyasztástörténet (*Konsumgeschichte*). Egy összefoglaló munkát kiemelve lásd Ina Merkel: *Utopie und Bedürfnis: die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Weimar, 1999, Böhlau.

9 A gulyáskommunizmusról makrotársadalmi mutatók alapján lásd Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In *Mitoszok, legendák és tévhitek a XX. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2002, Osiris, 361–390. o.

10 E viták egyikéről lásd Tyekvicska Árpád: Friziderszocializmus. In *Beszélt évek 1957–1968. A Kádár-korszak története I. rész.* [Szerk. Révész Sándor.] Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány, 260–263. o.

11 A tanulmányban szereplők nevét a személyiségi jogok védelmében megváltoztattam.

12 Munkás kocsitulajdonosok. I. [rész.] *Harisnyagyári Dolgozó*, 1971. december 23.

sóként lett kocsitulajdonos, és büszke volt arra, hogy az autót csak ő vezette, még felnőtt fiainak sem engedte át a volánt. Az újságcikkben Éva – nem véletlenül – nem a nők számára legfontosabb terepet, a családot helyezte előtérbe, hanem a munkát. Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy özvegy volt, és felnőtt fiai már esetleg csak a támogatására szorultak, hanem az is – ahogy ezt elbeszéléseiben is többször megfogalmazta –, hogy számára a munkahely az önmegvalósítás terepe, közéleti sikereinek színtere volt. A Trabant tette lehetővé Évának azt is, hogy erős, magabiztos munkásnőként ábrázolja magát, aki képes arra is, hogy mindennap kocsival járjon munkába, és aki büszke az autójára annak ellenére, hogy környezetében ekkoriban inkább férfiak vásároltak és vezettek autót. A *Brigádélet* című újság Éva állami díjas brigádjáról szóló cikke után egy olyan tudósítást közölt, amelyben kuriózumként egy diáklányt ábrázolt, aki a tanulás mellett autóvezető-oktatóként kereste kenyerét.¹³

Nem véletlen, hogy egy ízben éppen az ő kocsija lett a gyárban szokásosnak számító „férfias ugratások” eszköze is.¹⁴ A vaskos tréfákkal többnyire a gyár férfi munkásai „viccelték meg” egymást. Aki sikeresen kitervelt, majd megvalósított egy-egy tréfát, azt a többiek erősnek tartották, és az egymás közötti, tekintélyelvű hierarchiában magas pozíciót foglalhatott el. Kivételesen számított, hogy nőt vicceljenek meg ebben a formában. Ha mégis megtörtént, a „férfias tréfa” a nőt „beemelte” a társaságba, tehát ez nem lealacsonyító, hanem fel-emelő gesztusként értelmezhető. Ezért fordulhatott elő, hogy Éva, aki környezete előtt erősnek mutatta magát, alkalmasnak tűnt még egy ilyen tréfa elviselésére is: „Egyszer megyek az udvarra, sehol a Trabant, eltűnt. Kérdezem a portást, hova lett az autó, reggel azzal jöttem be, leparkoltam. Mondja, ő nem tudja, nem látta. Kérdezem az Attilát, az egyik villanyszerelőt, ő látta-e. Ő se látta. Aztán bemegyek az ebédlőbe, hát ott az autó, bevitték oda. Nagyon mérges lettem, mert alig volt annyi helyem, éppen ki tudtam jönni a Trabanttal. Aztán utána kiderült, de akkor már nevettem, hogy a villanyszerelők megfogták vagy hatan a kocsi, ők vitték be.”¹⁵ A történetet Éva büszkén és nevetve mesélte el, nyilvánvaló, hogy hízelgett a hiúságának.

Hogyan lehetett Éva olyan sikeres nő, akinek még a sokak által vágyott autót is úgy sikerült megszereznie, hogy nem kellett évekig várakoznia rá? Egykor és most is úgy meséli, hogy az autó gyors megvásárlását az Állami Díjnak köszönhette. Egy magas állami kitüntetéssel rendelkező szocialista brigád tagjaként a díjjal együtt járó erkölcsi és anyagi elismerést is kihasználta, amikor a Trabantot megvásárolta. Sőt kérvényt írt a könnyűipari miniszternek, hogy kitüntetett munkásnőként ne kelljen még öt évet, 1975-ig várakoznia a kocsira, hanem minél hamarabb átvehesse.

Az újságíró Éva elbeszéléséből két mozzanatot emelt ki: egyrészt sikeres munkásnőként ábrázolta, amikor hangsúlyozta, hogy kitüntettként rövidebb idő alatt jutott az autóhoz, mint mások, másrészt édesapjáért aggódó lányként, akinek azért volt szüksége a kocsira, hogy őt meglátogathassa. „Nem is álmodtam, hogy Állami Díjat kapok. A nagy összegnek igen megörültem, s úgy gondoltam, most már megvehetném a kocsi.”¹⁶ Írtam egy kérvényt a miniszter asszonynak¹⁷, hogy segítsen hozzá a korábbi kiutaláshoz, s három hét múlva már meg is volt

13 A cikk címében is a nők egyenjogúságára utal: Ide is betörtünk. *Brigádélet*, 1970. április.

14 A férfias tréfalközlések szerepéről a „gyári kultúrában” lásd Paul Willis: *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkás-kultúra*. Budapest, 2000, Új Mandátum–Max Weber Alapítvány, 88–94. o.

15 *Interjú T. Károlynéval*, 2001. március 12. 39. o.

16 1970-ben az Állami Díjhoz a brigád minden egyes tagjának húszezer forint járt. Ekkoriban Éva 1800 forintot keresett havonta. A Trabant első részlete 9900 forint volt.

17 Nagy Józsefné könnyűipari miniszterrel van szó.

rá az engedély. Két hónap sem telt el, levizsgáztam autóvezetésből, s gyakran meglátogathattam beteg édesapámat.”¹⁸

Éva mai elbeszélésében elsősorban talpraesetttségét hangsúlyozza: eszébe jutott, hogy levelet írjon, és így hamarabb megszerezhetette az autót. Feleleveníti azt is, ami az egykori újságcikkből kimaradt. Az autó olyan gyorsan megérkezett, hogy hirtelenjében nem tudta volna kifizetni a teljes vételárát. A kölcsön felvételéhez azonban nem a munkatársai közül kért felvalakit kezesnek. Leendő násza vállalta a kezességet: „Annyira hamar kiküldték aztán a Trabantot, hogy hiányzott még tízezer forint. Akkor a fiam menyasszonyának az apja, a Józsi elvállalta a kezességet. Vissza is fizettem, éjjel-nappal dolgoztam, takarítást vállaltam.”¹⁹

A Trabant megszerzése tehát rendkívüli erőfeszítéseket is követelt Évától, hiszen a kölcsön visszafizetése miatt olyan munkát is elvállalt, amit egyébként – ahogy ez más történeteiből kiderül – „havibéres dolgozóként” rangon alulinak tartott volna. Szorult helyzetében a városban is élő nagycsaládi kapcsolatait hasznosította, hogy a fizikai munkások közül az első között lehessen a gyárban, aki a munkaidő kezdetekor a munkatársak szeme láttára motor helyett már autóval parkol le a gyár udvarán.

Éva Trabanttal kapcsolatos történeteinek egy részében azt mutatja be, milyen jól tudta hasznosítani az autót a mindennapi életben. Azzal vitte fiait a telekre és hétvégezte kirándulni, vidéki rokonait látogatta, sokszor elvitte a brigádvezetőt is annak rokonaihoz, és évente egyszer a Trabanttal szállította a szovjet katonákat az Óbudai laktanyából a gyári november 7-i ünnepségre. Hangsúlyozni szokta, hogy akkoriban ezt megengedhette magának, mivel „annyira olcsó” (csak két forint volt) a szovjet katonáktól kéz alatt vásárolt benzín literje.

Éva nagyon ragaszkodott első Trabantjához. 150 ezer kilométert vezetett vele, és amikor eladta, fontosnak tartotta, hogy továbbra is nyomon követhesse a kocsisorsát, ezért olyan vevőt választott, aki szintén a gyárban dolgozott. Ma is szomorúnak tartja, hogy az új tulajdonos már nem vigyázott úgy az autóra, mint ő: a vásárlás után Olaszországba kirándult a Trabanttal, karambolozott, és a kocsitotálkáros lett. A Trabant mint fogyasztási cikk szimbolikus jelentőségét mutatja életútjában, hogy összesen hármat vásárolt élete folyamán. Mindig a régebbi kocsit eladásából származó pénzt egészítette ki annyival, hogy az új autót meg tudja vásárolni. A legutolsó kocsit eladásakor, akárcsak az elsőnél, szintén nem bízta a véletlenre a vevő kiválasztását: az unokája kapta meg az autót, így családon belül maradt. Úgy érzi, hogy az új tulajdonos bizonyította a gondosságát azzal, hogy a harmadik Trabant az interjúkészítés időszakában, 1999-ben is működött még.

A Trabant szimbolizálja számára életének azt az időszakát, amikor ereje teljében levő, munkahelyén sikeres, önálló, független nő volt. A kocsit nemcsak abból a szempontból identitásképző életútjában, hogy annak révén az autósok táborához tartozhatott, hanem azért is, mert addig férfiasnak tartott szerepkörökben is megjeleníthette önmagát. Első autójának megszerzésekor hasznosította a kitüntetéssel szerzett kapcsolatait, ezzel végül is magát a hiánygazdasági rendszert cselezte ki, mert így nem kellett több évig várakoznia. Ezenkívül az autó árának kifizetésekor felhasználta nagycsaládi kapcsolatrendszerét. Az így szerzett pénz szintén lerövidítette azt az időt, amíg a hón áhított kocsijához hozzájutott. Későbbi fogyasztói magatartásában pedig hű maradt a márkához: elbeszélései szerint szándékosan választotta mindig a Trabantot. Bár eredeti Trabantja ma már nincs meg, az abba fektetett pénz egy része igen: az országutakon még ma is guruló harmadik Trabantban.

18 Munkás kocsitulajdonosok. I. [rész.] *Harisnyagyári Dolgozó*, 1971. december 23.

19 *Interjú T. Károlynéval*, 2001. október 3. 47. o.

„HALLOTTUK, LEHET LAKÁST FOGLALNI” – LOKÁLIS IDENTITÁS ÓBUDÁN ÉS BÉKÁSMEGYEREN

Interjúalanyaim többsége sokgyermekes falusi szegényparaszti, középparaszti családból származott, és közvetlenül a második világháború után vándorolt be Budapestre. Életük színtere hamarosan – elsősorban a számukra kedvező munkalehetőségek miatt – Óbuda lett. Óbuda hagyományos ábrázolása nagyon hasonló a Tabánéhoz. Krúdy Gyula prózájában mindkét városrész úgy is megjelenik, mint a kiskocsmák, földszintes házak, girbegurba utcák világa. Sőt a Tabán harmincas évektől felgyorsuló kisajátítása után Óbuda maradt a hatvanas évekig szinte az egyetlen olyan városrész, amely megőrizte falusias hangulatát a nagyvárosban.²⁰ A falvakból bevándorló fiatal lányoknak talán az ebből eredő otthonosságérzet is vonzóvá tette a kerületet. A fővárosról szóló kollektív elbeszélésekben azt a folyamatot, amelynek során Óbuda elveszítette falusias jellegét, és más kerületekhez hasonlóan panelrengeteggé vált, olyan barbár támadásként ábrázolják, amely megölte a városrész szelíd romantikáját, a kiskocsmák, az apró műhelyek édes-bús hangulatát.²¹ A hatvanas évek második felétől kezdve a hivatalos diskurzusban a falusias jellegű házak lebontása Óbudán, majd az óbudai, békásmegyeri lakótelepek egészen a nyolcvanas évek közepéig eltartó felépítése szimbolizálta az 1960-ban meghirdetett „első tizenöt éves lakásfejlesztési terv” sikerességét, amelynek eredményeként a dolgozók földszintes nyomortanyákból egészséges lakótelepi lakásokba költözhettek.²²

Egyes interjúalanyaim lokális identitása erősebb, mint másoké. Ők nagyobb jelentőséget tulajdonítanak lakóhelyüknek az elbeszéléseikben, mint a többiek. Többen azóta, hogy Budapestre bevándoroltak, a III. kerületben, előbb Belső-Óbudán, majd Békásmegyeren laktak. Az interjúalanyok lakóhelyükhöz kötődő történeteiben több azonos elem is van. Ilyen kollektív elem például az, hogy hogyan játszották ki a szocialista rendszer központosított lakáselosztási rendszerét, hogyan foglaltak lakást.²³ Jellemző az is, hogy beszélgetőtársaim is ismételtetik a lakótelepekkel kapcsolatos sztereotípiákat, annak ellenére, hogy úgy tűnik, mindennapjaikban nem is érzik olyan rosszul magukat a lakóhelyükön, hiszen lakótelepi környezetükbe is transzformálták szomszédsági kapcsolataikat. A következőkben egy testvérpár történeteit elemzem, akik ma mindketten Békásmegyeren élnek. Az idősebb testvér, Malvin egy tízemeletes ház negyedik emeletének ötven négyzetméteres lakásában lakik a lányával, a vejével és két unokájával. Húga, Irén kertés házban él, szintén a lányával és a vejével, ötpercnyi távolságra a nővérétől. Malvin szereti hangsúlyozni, hogy rálát a húga ablakára. Majdnem mindennap találkoznak. Irén, amikor az ötvenes évek végén feljött Budapestre, Malvinnál lakott, akinek ekkor már férje és gyermeke volt. Irén első ízben akkor jutott önálló lakáshoz, amikor férjhez ment: a férje kapta a munkahelyétől, az Óbudai Téglagyártól a kertés házat, ahova ifjú asszonyként Irén is beköltözhetett. Azóta is itt lakik. Irén nem felejtette el, hogy a fővárosba költözve támaszkodhatott a nagycsaládi szolidaritásra, így amikor fiatalabb

20 Gyáni Gábor: Tabán: falu a nagyvárosban. In: *uő: Bérkaszánya és nyomortelep*. Budapest, 1992, Magvető, 139–146. o.

21 A hivatalos diskurzust védve cáfolta ezt a *Nők Lapja* hasábjain Mező Lajos, aki akkoriban Budapest Főváros Városrendezési Osztályának főépítésze volt. Zsigmondi Mária: Kilencen – Budapestről. *Nők Lapja*, 1970. február 14.

22 Óbudán az első úgynevezett kísérleti lakótelep a hatvanas évek elején épült a Bécsi úton, viszont ez mind méreteiben, mind építészeti célkitűzéseiben eltért volt a későbbiektől. Az épülő lakótelepről lásd Tágas horizont. *Nők Lapja*, 1959. március 5.

23 Az adminisztratív lakáselosztás problémáiról a szocialista időszakban lásd Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, 1969, Akadémiai, 22–27. o.

öcsük szintén Budapestre vándorolt Békés megyei falujukból, náluk lakhatott. A fiútestvérnek annyira megtetszett a téglagyári kertes házak falusias hangulata, hogy – miután az utcából választott magának feleséget is – önállósodván csak két házzal költözött arrébb.

Malvin és családja kacskaringósabb utat járt be, mire beköltöztek a békásmegyéri lakótelepre. Legidősebb testvérként ő volt szűkebb családjából a legelső Budapestre vándorló. Először az Óbudai Hajógyárban vállalt segédmunkát, és munkatársai segítettek neki albérltetet találni. Miután férjhez ment egyik munkatársához, eleinte annak szüleiivel éltek együtt. Bár lakáskérélmüket 1955 augusztusában tartott esküvőjük után nyomban beadták a tanácsshoz, önálló lakást a forradalom alatt szereztek. A gyárhoz közel épülő házakban lakást foglaltak, akárcsak más interjúalanyaim: „Akkor hallottuk, hogy lehet lakást foglalni, meg már mindenki foglal lakást. Mentünk após, anyós, sógor, sógornő, vittük a lakatot. Lefoglaltunk egy földszinti lakást, akkor állt már benne a cserépkályha, de a vécé még nem volt bent, meg nem volt beüvegezve. Az üveget megcsináltattuk a gyárban, az ajtókat meg már később. Nem volt szénünk, nem volt mivel fűteni. Akkor láttuk, hogy a többiek zsákokban hordanak be valamit. Kérdeztük, mi az, és kiderült, hogy a TŰZÉP-telepről, ami ott volt a benzinkútnál, hordták be a szenet. Mentünk mi is. Aztán a közös vécében tároltuk a szenet. Nekünk be volt adva a kérelmünk, mégis kellett fizetnünk hatszáz forint büntetést. Nagy pénz volt az akkoriban, egy havi fizetés. Át kellett költöznünk egy garzonba, ugyanabban a házban.”²⁴

Malvinék lakásfoglalása egyenesen következett a szocialista lakáselosztási rendszer logikájából. Látták, hogy a környezetükben vannak olyanok, akik már évek óta beadták a kérelmüket, mégsem jutottak önálló lakáshoz. Kisgyermekes családként úgy érezhették, a rendkívüli állapot szülte felfordulás törvényesíti azt, ha nem várják meg a hivatalos kiutalást, hanem maguk gondoskodnak lakásról. (A brigád tagjai közül hárman foglaltak hasonló módon lakást ugyanekkor és ugyanitt.) Malvin még ma is igazolni akarja elbeszélésében, hogy helyesen cselekedtek, amikor elfoglalták a lakást: más is ugyanígy szerzett akkor lakást, és a kérvényük is be volt adva. Talán ma is él benne a forradalom utáni hivatalos eljárás okozta félelem, az, hogy erejüket majdnem meghaladó mértékű pénzbüntetést kellett kifizetniük, és át kellett költözniük a házon belül egy másik, kisebb lakásba. Elbeszélései alapján mégis úgy tűnik, a hivatali procedúra ellenére is megérte a lakásfoglalás, hiszen azzal a lakással tudták megalapozni önálló egzisztenciájukat.

A félkész lakások lakhatóvá tételét a beköltözők családi és gyári kapcsolataik felhasználásával oldották meg: közösen szerelték fel a lakás szimbolikus elfoglalását bizonyító lakatot, más interjúalanyomnál a férj vezette be a lakásba a villanyt, a gázt, de az ablakokat és az ajtókat már a gyárban csináltatták meg. Úgy tűnik, hogy számukra közös identitást nyújtott, hogy mindannyian ugyanúgy jutottak hozzá az otthonukhoz. Ezt bizonyítja például az is, hogy eleinte közösen tárolták a megszerzett tüzelőt. Számos történetet beszéltek el a lakók intenzív szomszédági kapcsolatairól is. Meséltek arról, hogy tudták, éppen kinek van szeretője a házban. Volt, aki a másodállásban tévészerelést vállaló lakótársat feljelentette a kerületi tanácsnál. A lakásszerzés azonos módja csak az egyik identitásteremtő elem interjúalanyaim elbeszélésében. Malvin és egyik barátnője esetében a kapcsolat alapja nemcsak a közös lakóhely volt, hanem az is, hogy ugyanabban a gyárban, sőt ugyanabban a műhelyben dolgoztak.

Időközben Malvin másik húga, Teréz is Budapestre költözött. Malvin egyengette férjhezmenetelét: Teréz Malvin sógorát választotta élete párjává. Először nekik sem volt önálló lakásuk, az apósékkal laktak együtt, akik időközben kiköltöztek „távrocögére”, a Vörösvári úton túlra. Malvin megsajnálta a húgát, hogy olyan messziről kell bejárnia, így felajánlotta,

hogy lakjon együtt a két család. Arra is számítottak, hogy ha a két család együtt ad be lakáskérelmet, nagyobb eséllyel kapnak nagyobb cserelakást. Így is történt. A két család együtt költözhetett be a foglalt lakás helyett egy „szép, nagy lakásba”, amely mindenhez közel volt: a gyárhoz és a piachoz is. Ennek az idilliként ábrázolt korszaknak vetett véget az óbudai panelház-építési program, mert az ő házuk is a lebontásra ítélték közé tartozott. Ekkor az ott lakóknak több lakást is felajánlottak. Munkatársaik között volt, aki inkább pénzt kért a régi lakásáért, majd egy Budapest környéki faluban saját házat épített, de továbbra is a gyárban dolgozott. A meginduló szuburbanizáció ebben az esetben a falusias lakóhelyre vágyó, ugyanakkor ipari bémunkából élő családok hagyományos, földhöz kötődő értékrendje alapján érthető meg.

Malvin ma úgy jelenti ezt meg elbeszéléseiben, hogy ők kifejezetten válogattak a felajánlott lakások között. Itt már a szocialista lakáspiacon olyan fogyasztókként léptek föl, akiknek egy sajátjuknak érzett lakás birtokában lehetőségük volt erre is. Nem fogadták el sem az újpesti, sem a pesterzsébeti lakást. Ezt Malvin két identitásképző tényezővel indokolta: egyrészt férje „tősgyökeres óbudainak” tartotta magát, hiszen Óbudán nőtt fel. Másrészt olyan messze kellett volna költözniük, hogy munkahelyet kellett volna változtatniuk, de ezt semmiképpen sem akarták, mert évtizedek óta ugyanabban a gyárban dolgoztak. Időközben a lányuk férjhez ment, ezért úgy döntöttek, hogy a fiatal házaspárral együtt adják be a lakáskérelmet.

Az ötletet lakáshelyzetük végső megoldásához Malvin szerint a vállalat jogtanácsosának köszönhették. „Bementünk dolgozni, a férjem akkor gondnok volt a gyárban, és a jogtanácsos nagyon aranyos volt. Azt mondja a férjemnek, hogy Józsi, mi baja van. Látom, nagyon lóg az orra. És akkor mondta, hogy képzelje, nem akarnak úgy lakást adni, hogy a gyerekek is kapjanak. Azt mondja: na és, mi gond van? Azt mondja: én szeretnék velük lakni. Azt mondja: nem akarja a gyerekek nevére adni? Azt mondja erre: miért is ne? Olyan levelet írt, hogy lemondunk a lány javára, de egymás nélkül nem adhatjuk el.”²⁵ A történetben, ahogy Malvin a mogorva tanácsi tisztviselőt ábrázolja, felsejlik, milyen kiszolgáltatottnak érezhették magukat a lakásügyi osztályon: „Bevittük a [nyilatkozatot a] tanácsvédelmi osztályra. Marta magát, mitugrász-szerű, borzasztó arrogáns pali volt, majdnem azt lehet mondani. Azt mondja: ki világosította meg magát így föl? Mondtam, hogy nyolc osztályom van, de hülye nem vagyok. Miért ne adjam át a gyerekeknek a lakást, ha én akarom? Nem maga szabja meg. Az egy szót nem mert szólni utána. Úgyhogy a lány nevén van a lakás [...]. Lehetett választani. Negyedik meg a hatodik meg a kilencedik emeletet. Azt mondta a férjem, legyen a negyedik, mert ha részeg leszek, akkor is föl tudok mászni.”²⁶

A történetnek van egy olyan olvasata is, hogy Malvinék életében sikernek számított, amikor egy kis jogi furfanggal végül legyőzték a tanács lakásügyi osztályának előadóját. Az új lakás mégsem úgy jelenik meg élettörténeti elbeszéléseiben mint áhított státusszimbólum. Hiába ábrázolta a korszak hivatalos beszédmódja az új lakótelepi lakást egészségesnek, tágasnak, összkomfortosnak, Malvin mégis a régi, komfort nélküli lakáshoz köti élete legboldogabb időszakát. Gyakran ecseteli a nehézségeket, amelyekkel azután kellett szembenézniük, hogy beköltöztek az új lakótelepre: egy építkezés kellős közepére csöppentek 1980-ban, ahol az utcában még csak az ő sorházuk volt kész. Bolt, HÉV-megálló nem volt a közelben: „Itt olyan sarat tapostunk. Csak ilyen piros, sárga, zöld csizmákban mentünk. A telepen mindenki ilyenben járt [...]. Csizmában mentünk, a cipő a táskában volt, a HÉV-en levettük.”²⁷

25 Valószínűleg a lányuk nevén van a lakás, a házaspár pedig haszonélvezeti jogot kapott.

26 *Interjú S. Józsefnével és F. Józsefnével.* 1999. november 23. 39–40. o.

27 Uo.

Malvin és húga, Irén többnyire panaszkodik, amikor a lakótelepről beszél. Irén ezt távolságtartóbban teheti, mert ő kertes házban lakik, bár a lakótelep közvetlen közelében. (A testvérek kötődésüket azzal a kedvenc szófordulattal ábrázolják, hogy látják egymást az ablakukból.) A lakótelepi életet szídó történeteikben alkalmazkodnak a közbeszédhez, amely a korabeli hivatalos diskurzussal ellentétben az óbudai földszintes házak világa iránt érez nosztalgiát, és a lakótelepet csak a lebontott házak helyetti szükséges, de rossz megoldásnak tartja.

Kezdetben a háztömbjükben többnyire gyári munkatársaik laktak, akárcsak a régi házukban, a lakások privatizációjával viszont megváltozott a panelházak lakóinak társadalmi összetétele. Malvinék történeteiben az új lakók félelmetes betolakodókként jelennek meg. Érzékelik, hogy városrészük presztízse egyre inkább csökken. Ez mindennapjaikban azt jelenti, hogy úgy érzik, félniük kell. Több történetet is meséltek arról, hogy a „furcsa emberek” megverik a parkolórt, betörnek a lakásokba (ahogy egyik látogatásom alatt is megtörtént a házban). Ennek ellenére mégis úgy tűnik, hogy lakóhelyükhöz kötődésüket nemcsak a kényszer szüli, pedig történeteik felületes meghallgatásakor ezt szűrhetnénk le. De mást mondanak, ha a lakótelepről általánosságban kérdezem őket, és máshogy viselkednek mindennapjaikban. Számon tartják lakótelepi ismerőseiket, amikor együtt sétáltunk, lépten-nyomon megálltunk egy kis tereferére. Szomszédasszonyuk rájuk bízta a lakáskulcsot, ha úgy adódik. Részt vesznek a Békásmegyeren szervezett nyugdíjasprogramokon: bálakon, Ki mit tud?-okon. Irén nagy lelkesedéssel mesél a jelmezbálokról. Bár Malvinéknak lett volna lehetőségük arra, hogy – mi-ként a testvérük, Teréz tette – a privatizáció után eladják lakótelepi lakásukat, és egy Pest környéki házat vegyenek, mégsem tették meg. Úgy tűnik, megpróbálják mindennapjaikat elérhetővé tenni, amiben az is segített, hogy Békásmegyeren intenzíven tudják ápolni családi kapcsolataikat: nemcsak amiatt, hogy Malvin együtt él a lányával és annak családjával, így nem maradt egyedül a férje halála után sem, hanem Irén közelsége miatt is: majdnem mindennapos, intenzív kapcsolattartásukba a szomszédoláson kívül közös programok is beleférnek. A lakótelepek így a sztereotípiákkal ellentétben nem minden esetben rombolták szét a szomszédügyi kapcsolatokat – különösen akkor nem, ha hasonló társadalmi csoportok költöztek oda –, sőt esetünkben úgy tűnik, hogy azok – akárcsak a rokonsági kapcsolatok – fennmaradtak.

„ENGEN ÚGY HÍVTAK, MOZICSILLAG” – LÉTEZIK-E MUNKÁSNO-IDENTITÁS?

A szocialista időszak hivatalos diskurzusának jelszava volt, hogy a politika a nők egyenjogúságát hirdelve feltétel nélkül támogatja bér munkavállalásukat. Bár a propaganda szerint nem volt munkanélküliség, azt, hogy a képzetlen nők közül ténylegesen hányan és milyen munkát vállalhattak a nagyiparban, elsősorban a ciklikusan ingadozó gazdasági szükségletek határozták meg. 1965-ben a *Nők Lapja* cikket közölt arról, hogy az egyik gyárban segédmunkásnőket bocsátottak el. A cikk nem vitatja a létszámcsökkentés „közgazdasági jogosultságát”, és bár együtt érző hangnemben tudósít a munkásnők sorsáról, egyetért a hivatalos állásfoglalással. Úgy ábrázolja az elbocsátottakat, mint akiknek azért kell menniük, mert nem dolgoztak jól: sokat hiányoztak, és megbízhatatlannak számítottak. Az újságíró megszólaltatta a gyár igazgatóját is, akinek elbocsátási szempontjai nem a nők egyenjogúságának tiszteletben tartásáról árulkodnak, hanem a mindennapokban érvényesülő férfiuralmat támasztják alá. Az igazgató hangsúlyozta, hogy az elbocsátásoknál az is szempontnak számított, hogyha egy házaspár dolgozott a gyárban, akkor inkább a nőt bocsátották el, mivel annak úgysisz alacsonyabb

volt a keresete. Ez a gondolkodásmód nemcsak azt tartotta elfogadhatónak, hogy a nők azonos munkáért is alacsonyabb bért kapnak, hanem azt is, hogy a nő számára az állás elvesztésével nem veszik el minden: visszavonulhat a családi tűzhelyhez, mivel számára ez az élet is teljes értékű. Az elbocsátott nők többsége persze nem maradt otthon: a cikk szerint többnyire a helyi állami gazdaság kertészetében helyezkedtek el.²⁸

A nők egyenjogúságának hangoztatása tehát akkor szorult háttérbe a korszak hivatalos beszédmódjában, amikor az iparnak kevésbé volt szüksége a képzetlen női munkaerőre. Ekkor rögtön azzal érveltek, hogy a nő különbözik a férfitől. Hirtelen nagyon fontos lett az a munka, amelyet a háztartásban ingyen végeztek, és egyre gyakrabban hangsúlyozták a nők szerepét a családok összetartásában. Dabronaki Gyula politikus 1969-ben még óvatosan fogalmazott, amikor a „munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről” szólva azt emelte ki, hogy bár „a nők férfias, sokszor nagyon férfias munkát végeznek – de nők maradnak”²⁹, Csurka István író viszont 1970-ben a *Nők Lapjának* nyilatkozva legszívesebben visszaküldött volna minden dolgozó nőt a fakanálhoz. Ő a háztartásban végzett reprodukciós munkát nem tekintette a férfiakkal megosztandónak: „Amikor a nőket munkára, erejüket meghaladó feladatok elvégzésére készítjük, akkor nem gondolunk arra, hogy valahol az a nő hibáznia, mulasztani fog. Vagy a munkahelyén, vagy a családban [...]. Én a nőnek a családban végzett munkáját mondanám magasabb rendűnek.”³⁰ A *Nők Lapja* a nők egyenjogúsága mellett kiálló két válaszcikket is közölt Csurka véleményével szemben, de a cikkírók Csurkát elsősorban azért támadták meg, mert azt mondta, hogy ő sosem lesz hajlandó mosogatni, illetve lebecsülte a nők sportteljesítményeit, különösen akkor, amikor hangsúlyozta, hogy a nők például más teljesítményt nyújtanak sakkban, holott az a szellemi képességeken alapul.

A fentiekből is kiderül, hogy a korszak hivatalos beszédmódjában megfértek egymás mellett azok a vélemények, amelyek a nők egyenjogúságát, munkavállalását, illetve ezzel szemben a családban betöltött szerepük fontosságát és bér munkavállalásuk másodrendűségét hangsúlyozták. A gazdaság munkaerő-szükségletének megfelelő számú női bér munkás biztosítását a korszak hivatalos beszédmódjában is alapvető feladatnak tartották: a megfelelő mennyiségű női munkaerőnek rendelkezésre kellett állnia. A munkaerő ellenőrizhetőségét a szocialista korszakban nemcsak a munkakönyv szimbolizálta, hanem az is, hogy a közbeszédben értéknek tekintették, ha valaki éveken, évtizedeken át egy munkahelyen dolgozott. Jutalmazták a törzsgárdatagokat, elfélték a munkaerő-vándorlást (lásd a „vándormadarakról” szóló cikkeket).³¹ Erősíteni próbálták az emberek munkahelyi identitását olyan cikkek közlésével, amelyek gyárak – a gyárak – történetével foglalkoztak. A propagandában célul tűzték ki kollektív gyári identitás kialakítását.³²

A törzsgárdatagság, a biztos nagyipari munkahely értéként jelenik meg interjúalanyaim elbeszéléseiben is. A *Harisnyagyári Dolgozó* hasábjain gyakran írtak olyan munkásokról, akik évtizedek óta a gyárban dolgoztak. Nyomon követték a „gyári dinasztiák” sorsának ala-

28 Kétoldalú felelősséggel. *Nők Lapja*, 1965. január 30., lásd még: Nők a munkaközvetítőnél. *Nők Lapja*, 1962. november 10.

29 Dabronaki Gyula: A munkásnők gazdasági és társadalmi helyzetéről. *Nők Lapja*, 1969. március 8.

30 Az egyenjogúságról két szövegben. Beszélgetés Csurka Istvánnal. *Nők Lapja*, 1970. szeptember 19.

31 A törzsgárdatagságról a *Nők Lapja* vitasorozatot is rendezett. Lásd például: A törzsgárda létkérdés. *Nők Lapja*, 1969. július 17.

32 Emlékezik a gyár. *Nők Lapja*, 1981. május 2. A *Harisnyagyári Dolgozó* hosszabb cikksorozatát közölte a gyár alapításának 25. évfordulóján, például: Jubilál a Budapesti Harisnyagyár Vállalat. *Harisnyagyári Dolgozó*, 1974. december 19.

kulását: előfordult, hogy a családból nemcsak a férj, a feleség és a gyerek, hanem a sógor, a sógornő is a gyárban dolgozott.³³

Úgy tűnik, interjúalanyaimnak erős gyárukhoz kötődő identitásuk alakult ki. Ma is sokan értéknek tartják közülük, hogy hűek maradtak a gyárhoz. „Haver volt ott mindenki, mindig névnapot tartottunk” – fogalmazta meg az otthonosság érzését az egyik művezető. Sokan egyéni tragédiaként élték át a gyár privatizációját, majd bezárását, gyakran még azok is, akik utána más munkaterületen megtalálták a számításukat. Persze lehet, hogy ez az egyöntetű kép annak is köszönhető, hogy olyan munkásnőkkel, munkásokkal készítettem interjúkat, akik évtizedeken át ugyanabban a gyárban dolgoztak, állami kitérítésüket is ottani munkájuknak köszönhették. Olyanokat viszont nem kerestem fel, akik „vándormadarakként” csak pár hónapot, esetleg egy évet dolgoztak a gyárban.

Interjúalanyaim élettörténeti elbeszéléseiben nem jelenik meg választási lehetőségként a munka vagy a család. Mindannyian olyan családból származnak, ahol a női munka természetesnek számított, mind a ház körüli reprodukációs munka, mind a házasság előtti cselédkedés.³⁴ Kisgyermekkoruktól kezdve erre szocializálódtak. T. Jánosné Mancsi azt mondja, azért volt érdemes Tisza menti falujából Budapestre költözni, mert telente cselédkednie kellett otthon is, meg Pesten is, de a fővárosban legalább önállósotható, kihasználhatta a nagyváros pezsgő légkörét.³⁵ Interjúalanyaim ahhoz már eltérően viszonyulnak, hogy mi lett volna, ha lehetőségük van az otthonmaradásra, és „csak a családnak élnek”. Egy gyári dinasztiát alapító házaspárral készült interjú szerint a férj számára, akinek a felesége csoportvezető volt a műhelyben, elérhetetlen ideálnak tűnt, hogy az asszony csak a családnak éljen, annak ellenére, hogy a férfi szakmunkás volt. A feleség anyagi okokkal magyarázza, hogy munkát kellett vállalnia: amikor a férjét behívták katonának, el kellett tartania magát és a kislányukat is.³⁶ Tehát ez a házaspár a hagyományos férfi-női szerepeknek megfelelően ábrázolta kapcsolatukat, ugyanakkor nem azoknak megfelelően éltek. Márta, az egykori brigádvezető, szakszervezeti és pártaktivistaként az Országos Béketanács tagja is volt a hetvenes években, ennek ellenére elérhetetlen ideálként ábrázolta azt a női szerepet, amelyben neki nem kell dolgoznia. Ma úgy látja, hogy ezt csak egyik olyan udvarlója tudta volna számára biztosítani, akihez végül nem ment feleségül.³⁷

Vannak olyanok, akik kétfrontos harcoként ábrázolják az életüket: az egyik a munkahely, a másik a család. Mancsi gyakran és büszkén mesél el történeteket arról, milyen jól el tudott látni férfiakat: mosott, vasalt, süttött-főzött rájuk, nemcsak a férjére, a fiaira, hanem a fővárosba települő öccsére, manapság pedig az albérlőjére. Emellett részletesen mesél a munkahelyéről is, arról, hogy a gyárban tréfálkozni, viccelődni tudott a munkatársaival. Munkabírását – akár csak parasztasszony ősei – azzal jellemzi, hogy ő ma sem tud munka nélkül meglenni. Számára tehát a munkahely és a család is végtelen munkabírásának bizonyítéka. Többször elmesélte azt a történetet is, hogy amikor betegállományba került szívinfarktusa után, és bement a gyárba a papírjaiért, nem bírta megállni még betegen sem, hogy fel ne keresse a műhelyét, a munkatársait, és ne álljon be közéjük formázni.

33 Interjúalanyaimnál, a K. családnál volt olyan időszak, amikor a férj, a feleség és három gyermekük a gyárban dolgozott, lásd „Reggelenként együtt indulunk a gyárba”. *Harisnyagyári Dolgozó*, 1970. május 14.

34 A falusi lányság időszakára vonatkozóan lásd Sz. Morvay Judit: *Asszonyok a nagyeszalásban*. Budapest, 1981, Akadémiai, 92–101. o.; Zakariás Erzsébet: *Asszonyélet Erdővidéken*. Marosvásárhely, 2000, Mentor, 65–87. o.

35 Interjú T. Jánosnéval. 2002. május 1. 58. o.

36 Interjú K. Gyulával és K. Gyulánéval. 2000. október 30. 4. o.

37 „Hufnágel Pisti-effektus”. Interjú S. Vilmosnéval. 2001. szeptember 4. 12. o.

Mások – például Éva, a Trabant-tulajdonos – úgy írják le a munkahelyüket, mint ahol a családon kívül megvalósíthatták önmagukat. Ők szívesen mutatják be magukat érdekérvényesítő szerepben: olyan munkásnőként, aki mind a saját, mind a munkatársai igazát meg tudta védeni a főnökökkel szemben is. 1973-ban interjúalanyaim munkahelyén egy rendeletre hivatkozva bevezették, hogy a segédmunkásnők nem túlórázhattak. Az adott időszakban valószínűleg nem volt szükség a munkásnők túlórájára. A gyári újság ezt úgy találta, hogy ezzel az intézkedéssel a munkásnők érdekeit védtek, hiszen így kevesebbet kell dolgozniuk egészségre ártalmas munkahelyükön. Éva viszont ezt a történetet úgy beszélte el, hogy ekkor tudott igazán kiállni a munkatársai érdekeiért, mert a túlórák eltörlését nagyon sérelmesnek tartották: „Bevezették, hogy nem túlórázhatunk szombatonként. Akkor megmondtam, hogy nekem az élettársam a tévében dolgozik, és ha nem változtatnak ezen, akkor úgyis jön hozzánk vendégségbe a jövő héten valaki, aki a televízióban dolgozik, annak elmondom, és műsort fog csinálni róla. Aztán egy hét múlva kérdezték: na, elmondtad annak a tévésnek? Mondtam, hogy el. Erre mondták, hogy már nem kellett volna elmondani, mert meg fogjátok kapni a túlóráit”³⁸.

A történetben tehát Éva sikeres érdekérvényesítő. Olyan kapcsolatokat tudott kihasználni, amelyekkel más nem rendelkezett a környezetében, és a korszakban csúcismeretségnek számított: tévés barátai voltak, akik mint távoli igazságosztók orvosolni tudták a munkásnőket ért sérelmet. (A „tévés ismerős” filmgyári asszisztens volt.)

Annak ellenére, hogy interjúalanyaim egymás mellett, hasonló munkakörben dolgoztak, mégis különbözően ábrázolják a nagyipari munkahely szerepét, és a mindennapi munka során követett stratégiákat. Elbeszéléseikben vannak hasonló elemek, kollektív történetek is. Ilyennek tűnik például az, hogy közülük többen nehezen találtak munkát a nagyiparban: gyakori elem ezekben a történetekben, hogy csak protekcióval sikerült bejutniuk a gyárba.

A férjeik gyakran használják büszkén a „szakmunkás”, „műszakvezető gépész” kifejezéseket önmaguk ábrázolásakor, interjúalanyaim viszont elbeszéléseik során ritkán nevezik magukat „munkásnőnek”. Leggyakrabban az Állami Díjikkal kapcsolatban mondják, hogy a kitüntetés munkásként kapták. Van, aki ezt ma is büszkén említi,³⁹ mások ma inkább furcsának érzik, hogy olyan kitüntetés kaptak, amelyet egyébként színészeknek szoktak adni. Egyedül a kitüntetés pillanatának ábrázolásakor jelenítik meg önmagukat munkásként. Ekkor többnyire olyan fordulatokat alkalmaznak, amelyeket a propagandisztikus sajtó használt a róluk szóló tudósításokban. Mi lehet az oka annak, hogy történeteikben elutasítják azt, hogy önmagukat munkásnőként jelenítsék meg?

Úgy tűnik, hogy a munkásnők csoportjához tartozás kevésbé jelent ma számukra identitásképző tényezőt, mint a gyárhoz tartozás, a hűség vagy a közös kitüntetés, amelyet ma elismerésnek és stigmának is érezhetnek.⁴⁰ Életútjuk során egyre inkább azt tapasztalhatták, hogy munkásnőként dolgozni annyit jelent – és nem többet –, mint megkapaszkodni a városban. A *Nők Lapja* hasábjain 1968–1969-ben vitát folytattak ezzel a címmel: Rang-e munkásnőnek lenni? Már a vitaindító cikket is azzal kezdte az újságíró, hogy „tolla kelleetlenül, nehezen engedelmeskedve írja le a szót”⁴¹. A vita során több hozzászólásból is az derült ki, hogy a fia-

38 Interjú T. Károlynéval. 2000. április 13. 31. o.

39 „Ebben az volt a szép akkor, hogy mint fizikai munkások mi kaptuk meg legelőször ezt a kitüntetését”. Interjú S. Vilmosnéval. 1999. október 25. 3. o.

40 Arra vonatkozóan, hogy ma hogyan ábrázolják a brigád tagjai, mit jelentett számukra a kitüntetés lásd Tóth Eszter Zsófia: Egy kitüntetés befogadástörténete. In *Munkástörténet és munkásantropológia*. Szerk. Horváth Sándor, Pethő László, Tóth Eszter Zsófia. Budapest, 2003, Napvilág. (Megjelenés alatt.)

41 Rang-e munkásnőnek lenni? *Nők Lapja*, 1968. november 9.

tal lányok már nem akarnak gyárban dolgozni, hanem inkább tiszta, kényelmes irodai munkára vágyanak.⁴² Az olvasók rendre ismertették azokat a sztereotípiákat, amelyek a nagyipari munkához tapadnak. (Interjúalanyaim egy évvel később kapták meg fizikai dolgozókként, egy szocialista brigád tagjaiként az Állami Díjat.)

Manapság a brigád egykori tagjainál a munkáléthez kötött identitást elhomályosította a kulturális tartalmakat is megjelenítő fogyasztási cikkekhez, a gyárhoz vagy a lakóhelyhez kötődő identitás. A brigád egykori vezetője, Márta nyugdíjasként közel húsz éve egy színházban dolgozik. Ma sokkal szívesebben mesél történeteket a színészekről, az előadásokról, vitrinjében a színház egyik színésztől kapott dedikált fényképet tart. Lakásában nyoma sincs annak, hogy egykor egy kitüntetett brigád vezetője volt. Persze a kép ebből a szempontból sem egyseges: T. Jánosné Mancsi a kitüntetést ma is kirakja a szekrénye tetejére, Éva pedig az egykori brigádnaplókat azért is őrzi, hogy unokái láthassák, hogyan éltek ők az idő tájt.

Az egykori brigád legidősebb tagja, Annamária életút-elbeszéléseiben szimbolikus jelentőségű a mozi. Előszeretettel ábrázolja a férjét olyan udvarlóként, mint amilyen Jávor Pál volt a filmekben: a férfi virágot küldött neki, cigányzenét húzatott.⁴³ Saját életében pedig leginkább arra büszke, hogy fiatal korában olyan szép nőnek tartották, hogy „mozicsillagnak” nevezték: „Nagyon büszke vagyok arra, hogy a bátyám barátai és a mozigépész mozicsillagnak neveztek. Olyan csinos voltam, és annyira szerettem a mozit!”⁴⁴

Az egykori munkásnők mai identitásukat többféle csoporthoz is kötik. Ezek között csak az egyik – nem is túl hangsúlyos – identitást képviseli az, hogy életük legjavát ipari munkásként töltötték el – annak ellenére, hogy a hatalom ebben a minőségükben tüntette ki őket.

42 Persze ez valószínűleg az ötvenes években is így volt, de nemigen jelent meg az újságokban. Az ötvenes évekbeli férfi és női ideálképekről lásd Horváth Sándor: Párkapcsolatok Sztálinvárosban. „Itt nálunk Sztálin felé fúj a szél”. *Mozgó Világ*, 2001. 5. sz. 69–87. o.

43 A mozi szerepéről a külvárosi munkáscsaládokban lásd Valachi Anna: *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a XX. század első felében*. Budapest, 1998, Papirusz Book, 19–22. o.

44 *Interjú E. Pálnéval*. 2000. július 11., 2001. július 13. 5., 22. o.